

VIIPURIN SUOMALAISEN
KIRJALLISUUSSEURAN
TOIMITTEITA

18

Muuttuvien tulkintojen Viipuri

TOIM.
ANU KOSKIVIRTA
PENTTI PAAVOLAINEN
SANNA SUPPONEN

Kansikuva: Osa Severin Falkmanin vuonna 1886 tekemästä
öljymaalauksesta *Kaarle Knuutinpoika Bonde lähdössä Viipurin
linnasta Tukholmaan kuninkaanvaaliin 1448. Karl Knutson Bonde på
väg från Viborgs slott till kungavalet i Stockholm 1448.*

Kansallisgalleria/Kirsi Halkola. Ateneumin taidemuseo.

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita osa 18
Muuttuvien tulkintojen Viipuri

Toimittaneet:

Anu Koskivirta (osan päätoimittaja),
Pentti Paavolainen (sarjan päätoimittaja),
Sanna Supponen (sarjan toimitussihteeri)

Kuvatoimitus:

Risto Marjomaa

Graafinen suunnittelu & taitto:

Eemeli Nieminen, www.eemelinienieminen.fi

ISBN: 978-952-67216-3-7 (Toimite 18, PDF)

ISSN: 1236-4304 (Sarja)

Painettu: 2016, Juvenes Print

Painosmäärä: 200 kpl

2. korjattu painos.

Julkaisija: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura, Helsinki

Sanomalehti Otavan radikaali kausi (1860–1863)

SANOMAKIRJOJA VIIPURISTA

Painettua sanomalehteä on tiedonvälittäjänä totuttu pitämään niin itsestään selvänä kansalaisyhteiskunnan tukipilarina, että sen aseman horjuminen internetin maailmassa on hämmentänyt painettuun sanaan ja sen mahtiin luottavia. On tunnetusti vaikeaa hahmottaa suurtenkaan murrosten kaikkia vaikutuksia omassa ajassa, mutta kaukaisemman menneisyyden osittain jo sulkeutuneiden kehityskaarien tarkastelu on tuottanut monia yhteiskuntatieteellisiä klassikoita. Nuori Jürgen Habermas julkaisi 1962 sittemmin myös suomennetun tutkimuksensa *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, josta tuli pian yksi tärkeimpiä yksittäisiä kansalaisyhteiskunnan synnyn ja sanomalehtihistorian kysymyksenasetteluja suunnanneita teoksia. Habermas kuvaa niin sanottu porvarillisen julkisuuden syntyä. 1600-luvulta lähtien vapaa kansalaiskeskustelu alkoi Euroopassa haastaa vallanpitäjien autoritäärisesti hallitseman niin sanotun edustavan julkisuuden.¹

Sanomalehdistön synty oli yleisen mielipiteen kehityksen yksi keskeisimpiä tekijöitä. Poliittisista syistä vapaa mielipiteenmuodostus pääsi nousemaan Suomessa pintaan hieman monia Länsi-Euroopan maita myöhemmin, mutta viimeistään Krimin sodan jälkeiset liberaalit uudistukset ja valtiopäivien koolle kutsuminen 1860-luvulla mahdollistivat laajan kansalaiskeskustelun.² Seuraavassa esityksessä pohditaan Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran 1860-luvun alussa julkaiseman sanomalehti Otavan esimerkin kautta, kuinka kansalaisjulkisuuden synty kytkeytyi myös paikallistason tarpeisiin.

Vanhan Suomen fennomaanien ja Viipurin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kulttuuripiirissä virinnyt sanomalehtiharrastus oli merkittävä luku kansalaisjulkisuuden syntyä Suomessa siitä lähtien, kun *Sanan Saattaja Viipurista* ilmestyi ensimmäisen kerran 1833. Pietari Hannikaisen toimittama *Kanava* (1845–1847) oli suomenkielinen rinnakkaisjulkaisu J.V. Snellmanin *Saimalle*, joka kanta-aottavuudessaan ennakoi jo poliittisen lehdistön syntyä. *Kanavan* kohtaloksi koitui muun muassa 1840-luvun lopulla tiukentunut sensuuri. Johannes Alfthanin ja C. I. Qvistin Krimin sodan jälkeistä uutisnälkää tyydyttänyt *Wiborg* (1855–1861) oli valtakunnallisesti menestynyt sanomalehti, jossa oli jo tärkeim-

OTAVA,

Sanomia Wiipurista.

Hinta:
Tältä vuodelta 1 markka hopeassa
sekä Wiipurissa että muualla.

Wiipurin kirjallisuus-seuran antama.

Lilataan:
A. Falckin kirjakaupassa Wiipurissa
ja kaikkissa maamme postikonttoreissa.

N:o 1.

Tiistaina 3 päivä heinäkuuta.

1860.

OTAVAA,

Sanomia Wiipurista,

jota toimitetaan yksi numero viikossa, sen koloisena kun tämä lehti näyttää, saapi tilata täksi vuosiviikoksi kaikkisista Suomen postikonttoreissa yhdellä markalla hopeassa, postiraha jo tähän yhteen luettuna, ja täällä Wiipurissa Abrah. Falckin kirjakaupassa samalla hinnalla.

Kolmantena Rufouspäivänä saarnaa Wiip. Suomen kirkossa:

Amusaarnan, Linnansaarnaaja Segerward,
Puolipääsaarnan, kirkkoherra Hongberg.

Keisarillisen Wiipurin hovioikeuden asioita.

Tämän kuun 3:tenä päivänä annetaan Keis. Wiipurin hovioikeudesta päätöksiä: talonpojan Petter Montosen maksutasausta, talonp. Hestias Kaitisen samoin, krunnuu nimismies A. J. Profelthin j useimpien muiden samoin, torpparin Henrik Koposen samoin, talonp. Lauri Rummukaisen samoin, kauppias M. Homan'in samoin, talonp. lesken Daria Ivanovan j us. m. samoin, talonp. Gusto Mikkojen samoin, isfellisuus Juuhkaisen samoin, lautamies Olli Hintsasen samoin, talollisen vojan Antti Westerijän samoin, talonp. Antti Mikkojen samoin, torpparin Abel Köyhtyjen samoin, toimitusmies G. Heisterlin samoin, talonp. David Tohman samoin, metsäherran apulaisen A. Kohn'in ja us. m. samoin, tuomarin W. A. Baldanin samoin, talonpoikien Tuomas ja Henrik Nylanderin samoin, sepän S. M. Lindroosin samoin ja talonp. Petter Montosen samoin.

Wiipurin Vääni-haaituksen antamia päätöksiä.

Kauppias Alenewan anomukselle, talonpojan Adam Hallan samoin, ravintolan-pitäjän Kaarte Lindholm'n samoin, tilanhoitajan Afanaš Schirajewan samoin, kauppias Jwan Schaworontowan samoin, kauppayhitys E. Tichanewan poikien samoin, waarkiteppän Elias Neuren samoin, sepän Adam Petosen samoin, talonpojan Adam Matikan samoin, talonpojan lesken Gwa Hirwen samoin, kaupparijuri G. Flinkmanin samoin ja kauppias G. Sotikowan samoin.

Poliisikammarin ilmoituksia.

6:dennessä 28:teen p:n Kesäkuuta.

Wiison kulueissa ei ole tänne mitään warauksia ilmi annettu; mutta senhaan tuotiin 7:tenä p:nä t. k. rahoja 41 rupla hopeassa, jotka rahat wata-nimismies Petter Säkkinen alaikäinen poika oli Pietarvorin esikaupungista löytänyt. Omistaja näille, yksi talonpoika maalta, ilmestyi samana päivänä ja sai omansa jälleen, maksuttuaan mainitulle pojalle kohtuulliset löytäjät. — 12:nä p:nä tuotiin yksi kultainen wingerperi, joka iltaa ennen oli löydetty mainitusta esikaupungista. Wastauksen on tuomittu: 2 ihmistä liian kowasti ajanneesta linnan sillalla; joita paitsi kolmelle on annettu 14 päivän aika hankkia itsellensä luvallista elatuskeinoa.

Tämän kuun 14 p:nä ilmoitettiin kadonneeksi Reitsyniemen ja Hietalan kartanon välille yksi taakukello, jonka puettiin oli leikattu G. M. Reijari Nikolain muoto-luvua. Kunnulla sen jälleen toi lähimmäinen waino Katrina Klappa Pöytäältä tullen kaupunkiin; hän oli löytänyt sen tältäpuolen Sorwarin siltaa, ja anoi siitä kohtuullista löytöpalkkaa. — 19 p:nä on kado-

tettu yksi kultainen rinnan-keristus neuula. — 21:nä p:nä oli kadottu kaupungin ja Jäppisen festiwearin välille yksi onneltu matkasäkki, joka sisälsi erityisiä waatteita, ja jonka löyhä ja omistajallensa takaisin toi talonpoika Antti Matikainen ja sai siitä kohtuulliset löytäjät; myöskin toi talonpoika Johan Raaholainen yhden löytämänsä meriwaahin pipun, josta omistaja niimitään maksoi kohtuullisen löytöpalkan. — 22 p:nä on kadonnut kaupungin ja Reitsyniemen välille yksi rowaswäen hatun-keristus, jota vielä haikotaan. — Puutarhan hoitaja Wickman ilmoitti 26 p. illalla että hän kadotti kauppias Richardin vuoden ja Linnau sillan välille 33 ruplaa rahaa. Löytäjä, eräs renkipoika, tuli pian senperästä rahojen kansa ja sai kohtuullisen palkan.

Muuten on Poliisikammarissa tuomittu vastaukseen yksi joka on ajanut liian kowasti Linnan sillalla, ja yksi höyryfusta, sekä toista erää löyhänä olemisesta; yksi ihminen pidettäväksi yhden vuoden väänin ojemmushuoneessa. — Yhdelle on annettu 8 päivän aika että itsellensä laillista suojelesta.

Otawan matka-aiheet.

Syyttä lienee jo moni kirjallisuutemme ystävä ihmeteltyt, kun Wiipurissa ei enään yhtään suomalaista Sanomalehteä saada, waikka niitä joskus on kaffittainkin yhtä-aikaa täältä toimitettu. Jo Sananlennättimen laajenemisesta oli moni päättänyt sanomalehtemme olewan waurastumaan ja woiwistumaan päin, ja vielä sitä enemmän kuin sen siwulla alkoi Amuruško nuorisoa päivän tulle herättelemään. Jo toisena vuonna laajeni tämä wiimeksi mainittu niin että Sananlennätin luuli woiwansa heittää kaikki toimensa tämän osalle, kumarit jäähyväiset lukioilleensa ja meni wainajitten lepoon. Mutta Amuruško? — niin Amuruško, kunnioitettava lukiani, kyllähän arwaat miten sen Pohjan perällä käypi, erittäinki talwiina aikoina; paraaltaan kuin sen luulet päivästä ilmoittawan, niin on sillä jo iltahämärä wastassa, ikääskuin pillaten, muistuttamassa ettei pitäisi kylmän ilman aikana nuoria kaswojansa liian ylös nostaa, waan kärsiwällisesti odottaa sitä armasta suwen aifaa kun maa kallistuu auringon lempeitä kaswoja vastaan. Että senlainen talwinen aika on vielä Suomen kirjallisuudellakin, tietäne kufin peräänajattelewa, niin että tuskin tarwitsemmekaan tarkemmin selittää niitä moninaisia ilman laatuja, jotka sille tämän muodon antawat. Amuruškomme katosi ikääskuin pilwen peittoon, ja tässä nyt pilkistääkfe toisen pilwen takaa Diawa näkywiin, olemaan niin kuin oswiittana ajanlulusta poloisilla näkö-aloillamme lohduttaen suohtollisia lukioitansa sillä että lyhyt ja epäwakainen päivän wilauš warjinkaan näin kahden maan notkossa ei woihi heittää selkeitä walon säteitä jokaiseen loukkaasen, joissa itseen hämäre on vielä perintö-oukkuksiansa. Lukijoillemme lupamme kuitenkin antaa tietoja kirjollisissa, oikeudellisissa ja kansallisisa asioissa j. n. e. ja etenkin senlaisissa jotka liemmin tienoamme koskewat, niin että holuukkinen ajasta waarinoittaja woihi jotenfakin sen fulun arwata. Suomalaisilla on ikwanhaetaan Otawa ollut ajan mittana talwiina aikoina, ja sentähden toiwomme mefin, waikka tuolta

mät modernin sanomalehden peruspiirteet. Erilliset pääkirjoitukset merkitsivät tavoitteellisen linjan ja ajankohtaisuuden takasivat lennätinsanommat.³

VSKS:n piirissä yritettiin uudestaan suomenkielisen sanomalehden julkaisemista *Wiborgin* menestyksen imussa. Kustantaja Johannes Alfthanin perustamat ja Pietari Hannikaisen toimittamat *Sanan-lennätin* (1855–1858) ja *Aamurusko* (1859) jäivät lyhytaikaisiksi. Kirjallisen julkaisemisen kenttä oli Viipurissa uudessa tilanteessa 1860-luvun alussa, kun kustantamisen voimakaksikko Alfthan ja Qvist vetäytyi taka-alalle. Alfthanien konkurssin vaikutukset säteilivät Viipurissa moneen suuntaan ja Kirjallisuusseuran puheenjohtajana toiminut Qvist jätti sanomalehtityön muiden toimiensa vuoksi. Sanomalehden julkaisemiselle välttämättömät kaupungin kirjapainot privilegioineen ajautuivat Viipurin tyttökoulun opettajan N. A. Zilliacuksen käsiin. Zilliacuksen ruotsinmielisiä motiiveja epäiltiin, sillä neuvottelut uuden suomenkielisen sanomalehden painamiseksi alkoivat nihkeästi. Kirjallisuusseura oli anonut oman privilegion ja uhkasi perustaa uuden kirjapainon, jolloin yhteisymmärrykseen pian päästiin.⁴ *Otavan* ensimmäinen numero tuli ulos painosta heinäkuussa 1860. Nimenvalinta korosti vertauskuvallisesti lehden suomenmielistä ja valistuksellista tehtävää, sillä olihan ”suomalaisilla ikivanhastaan ollut Otava ajanmittana talvisina aikoina”.⁵

Kirjallisuusseuran uusi lippulaiva oli ulkoisilta piirteiltään aikakaudelleen tyypillinen ”sanomakirja”. Kerran viikossa ilmestyneen lehden sisällöstä keskimäärin puolet oli luonteeltaan kaunokirjallista kuten jatkokertomuksia, näytelmiä, runoja ja kaskuja. Kirjat ja sanomalehdet painettiin samalla tavalla, joten myös teknisistä syistä kirja ja sanomalehti muistuttivat toisiaan. *Otavasta* laadittiin ajan tapaan erillinen sidottu vuosikirjanide. Kirjapainotekniikan rajoitusten vuoksi *Otava* noudatti nelisivuista muotoa. Lisäsivut edellyttivät toisen vastavan painoksen julkaisemista erikseen, joka nimettiin ”Lisätähdeksi Otavaan”.

Kirjasimen valinnalla oli ideologista merkitystä.⁶ Laajempaa leviämistä kansan keskuuteen tavoitelleet suomenkieliset lehdet suosivat virsikirjoista tuttua fraktuuraa, mutta angloamerikkalaisen liberalismiin lipunkantaja *Wiborg* painettiin antikvalla. *Otava* noudatti sekaladontaa, joten tekstiä painettiin molemmilla kirjasintyypeillä. Oman ilmoituksensa mukaan *Otava* ylsi parhaimmillaan 865 kappaleen levikkiin, mutta viimeisenä ilmestymisvuotena tilaajien määrä painui alle viidensadan.⁷

Kirjapainotekniikan rajoituksiakin ahtaampi pullonkaula 1800-luvun puolivälin lehdistön voittokululle olivat vaikeat liikenneyhteydet ja jakelu, sillä postimaksut saattoivat helposti kaksinkertaistaa tilaushinnan. Tilaajien luotamusta oli vaikea saada, jos lehdet saapuivat kuukausia myöhässä ja olivat riekaleina.⁸ *Otava* joutui heti ensimmäisenä syksynään selittelemään jakelun

ongelmia lukijoilleen ja riitelemään postimestarien korvauksista. Tähän sanomalehdillä ei olisi ollut varaa, sillä kansan suusta kuullun mukaan sanomalehdet ”vaan ovat herrojen keinot, joilla he rahaa kiskovat talonpojilta.”⁹

Sisällöllisesti *Otavan* ilmettä leimasi Kirjallisuusseuran asioiden ja pyrkimysten laava esittely, joista Wilken koulu ja pitäjänkirjastojen perustaminen saivat eniten palstatilaa. Lehteä toimittanut A. G. Corander halusi laajemminkin hyödyntää Kirjallisuusseuran käymää kirjeenvaihtoa lehden sivuilla.¹⁰ Myös muiden seurojen kuten Maanviljelysseuran toimintaa ja vuosikertomuksia esiteltiin. Lukeva yleisö ymmärsi sanomalehdet ja yhdistystoiminnan viriämisen saman kolikon eri puoliksi. Sortavalalainen lukija pohti syksyllä 1860 perusteellisesti julkisuuden merkitystä kaupunkinsa rouvasyhdistykselle: ”Tällainen hyvää vaikuttava seura pitäisi nyt älytä antaa kaiken arvon julkisuudelle.”¹¹

Otava alkoi ilmestyä sanomalehdille suotuisana etsikkoaikana, sillä valtiollisen elämän herääminen 1860-luvun alussa valtiopäiviin valmistautumisen myötä yllytti lukevaa yleisöä osallistumaan yleisen mielipiteen muodostamiseen. Into sanomisen vapaudesta ankaran sensuurin jälkeen näkyi ajan lehdistössä rajojen hakemisena ja kiihkeinä reagoineina vastaväitteisiin.¹² Myös *Otavan* toimitus saattoi kiirehtiä samassa numerossa inttämään mielipidekirjoitusten lähettäjiä vastaan, ja muutta mutkitta kuitata kirjoituksen kuvaavan lähettäjänsä ajatusten ”yksipuolista ja vanhentunutta tilaa”.¹³ *Otavan* piirille oli ainakin kirkastunut, että sanomalehden idea oli sen vuorovaikutuksessa lukevan yleisön kanssa. Se oli jotain muuta kuin autoritäärinen, ylhäältä alaspäin suuntautuva tiedonvälityksen kanava, jollaisena monet virkamiehet sen vielä halusivat nähdä. Osoitus viranomaisten yrityksistä hallita laajenevaa kansalaisjulkisuutta olivat fennomaanisen *Suomettaren* menestyksen vastavoimaksi nostatetut *Suomen Julkiset Sanomat*, joita myös *Otavassa* ”julkeiksi sanomiksi” pilkattiin.¹⁴

Kun Wiipurin suomalaisen Kirjallisuus-Seuran kirjevaihto on saugen lawentunut, niin olisi Seuran aifomus saada tässä sanomalehdessä wastata kaikkein niihin Seuralle tulewiin kirjoitufsiin, jotka yleisenvää asiaa koskewat. Sentähden anomme kaikfia, jotka Seuran kansa kirjeitä waiktaawat tähän hywäntahtoisesti suostumaan. Kuki tähän ei mielis-tyjiä, häntä anomme kirjeisänfä sitä joka ferta Seuralle ilmoittamaan.

A. G. Corander,
seuran sihtieri.

Miille Herroille kirjafanppioille, jotka owat myötäväkfä saaneet kappaleita minun 9:sfä wikkosfa painosta antamiani **Jaakko Juteinin Kirjoja**, saan tämän kautta ilmoittaa, että olen nykyfään lahjoittanut koko waraston mainituista kirjoista Wiipurin Suomalaisen Kirjallisuus-Seuran hoiossa olewaan Wilken Koulu-rahastoon, jonka suh-teen kaikki kirjoja-waatumukset ja selwidön-annot owat täst’edes lähetettäwät mainitulle Seuralle. Wiipurissa 2 p. Heinäkuuta 1860.

J. J. Judén.

Otava-lehden ensimmäisen numeron 3. heinäkuuta 1860 viimeisellä sivulla VSKS:n sihteeri A. G. Corander ilmoittaa seuran kirjeenvaihtoa käsiteltävän jatkossa uuden lehden sivuille. Alla J. J. Judén kertoo lahjoittaneensa Jaakko Juteinin kirjavaraston seuran käyttöön.

Keskusteleva kansalaisyleisö haastoi viranomaisten autoritäärisen julkisuus-käsityksen, mutta se oli samalla yleisönä abstraktimpi kuin Viipurin seurapiirit tai maalaispitäjien kirkonmäkien kansa. Mikä tahansa juoru tai riita-asia ei tätä julkisuutta kiinnostanut. ”Siitä teidän väli-asiainne tiedosta niin kunnioitettava kolmas kuin yleisö ei hyödy mitään”, perusteli *Otava* kirjoituksen jättämistä julkaisematta.¹⁵ Silti *Otava* kiinnittyi edelleen tiiviisti virkavallan ja paikallisyhteisön perinteisiin tiedonvälityksen muotoihin. Viranomaisen tiedonvälitys näkyi edelleen lääninhallituksen ja hovioikeuden päätösten sekä ”viran ja arvon korotusten” saamassa palstatilassa. Viipurin kaupungin ja sen seurapiirien keveistä ja raskaista tapahtumista kirjoittaminen korosti *Otavan* paikallisuutta. Maaseutukirjeenvaihtajat saivat tilansa raportoidessaan jäidenlähdeistä ja raekuuroista.

OTAVAN RADIKALISMIN LUONNE

Otava saavutti nopeasti maineen mielipiteiltään radikaalin fennomaanisena sanomalehtenä, joka otti yhteen liberaalien ”ruotsikkojen” lisäksi maltillisempien suomenmielisten kanssa. Vakiintunut aatehistoriallinen tulkinta länsi- ja itäsuomalaisen fennomanian erosta on korostanut ensiksi mainitun luottamista sivistyneistön johtorooliin sekä painottumista romantiikan innoittamana kieleen. Vanhan Suomen eliitin monikielisyyden sekä sosiaalisten epäkohtien kuten lahjoitusmaakysymyksen polttavuuden vuoksi idässä sosiaalisten uudistusten vaatimus oli ensisijaisempi. Sen sijaan varhaisemmassa, läntisiä aikalaisnäkemymiä omaksuneessa tutkimuksessa yleiset painotukset Viipurin läänin sivistyksellisestä takapajuisuudesta on paljolti kumottu läänin tuoreessa maakuntahistoriassa: Yrjö Kaukiaisensa mukaan Viipurin lääni siirtyi kohti kansalaisyhteiskuntaa suunnilleen samaa tahtia kuin Etelä-Suomi.¹⁶ *Otavan* kirjoittelun erityispiirre oli jyrkkyys molemmilla rintamilla, mikä erotti sen esivallan edustajille uskollisten läntisten suomenkielisten lehtien linjasta ja *Wiborgin* edustamasta yhteiskuntakriittisestä liberalismista. Jouko Teperi on kuvannut *Vanhan Suomen suomalaisuusliikkeen* historiassaan (1967) yksityiskohtaisesti *Otavan* kieli- ja yhteiskuntapoliittista kirjoittelua, joten seuraavassa esitetään tähän keskusteluun vain muutama täydentävä lisähavainto.¹⁷

Otavan linjan takana oli tietysti verta ja lihaa olevia ihmisiä. Toisinaan kirjoittajat panivat alle nimikirjaimensa, toisinaan pysyttelivät anonyymeinä. Periaatteellisesti oma lehti katsottiin Kirjallisuusseuralle tärkeäksi, mutta toimittamisen vaatimien vastuiden kantajia oli vaikea houkutellessa. Etenkin oman nimen antamista lehden alalaitaan vastaavaksi toimittajaksi kursailtiin, sillä käytäntöihin (jakelu) ja sisältöihin (sensuuri) liittyviä haasteita syystäkin pelättiin. Ensimmäinen päätoimittaja oli opettaja Fredrik Mikael Saukko, joka pian

väsy selittelemään jakelun aiheuttamia ongelmia tyytymättömille lukijoille. Kirjakauppias Abraham Falck oli vetovastuussa vuoden 1861 ajan, mutta apu-toimittajiksi nimettyjen Wilken koulun opettajan Johan Wilhelm Murmanin ja Kirjallisuusseuran yleisaktiivin, ”puukhollari” Robert Malleniuksen aika ei tahtonut riittää päätoimittajan tukemiseen. Vuonna 1861 sisällöllisen päävas-tuun otti vanha tuttu Pietari Hannikainen, joten lukijoiden piti ymmärtää ”jos tämä sanomalehti sisältönsä puolesta vivahtaisi entiseen *Aamurusko*-lehteen”. Vuodet 1862–1863 päätoimittajana oli Viipurin lukion lehtori A. G. Corander, jota tuki hänen vanhempi veljensä tohtori H. K. Corander. Veljekset olivat avustaneet jo *Otavan* edeltäjiä ja aatteellisesti heidät tunnettiin Hannikaisen hengenheimolaisina.¹⁸

Otavaa toimittanutta joukkoa yhdisti verraten vaatimaton sosiaalinen tausta ja heistä akateemisia opintoja harjoittaneet olivat käyneet koulunsa muualla kuin Viipurissa. Vuonna 1813 syntynyt itäsvolalaisen talonpojan poika Hanni-kainen oli jo niin varttunutta sukupolvea, että hän oli ehtinyt vaihtaa nimensä säätyläiseksi Hanéniksi ennen nimen suomentamista takaisin. Coranderin veljekset olivat nimismiehen poikina taustaltaan Savon alemmaa säätyläistöä, ja heidän koulukaupunkinsa oli ollut Porvoo. Myös sortavalalaisen kauppiaan poika F. M. Saukko oli Porvoon lukion kasvatteja. J. W. Murmanin sosiaalinen ja maantieteellinen etäisyys Viipuriin oli vielä suurempi, sillä hän oli Vaasassa koulua käynyt rengin ja piian poika Haukiputaalta.¹⁹

Otavan toimittamiseen osallistuneiden sosiaalinen ja maantieteellinen tausta on yksi selittäjä sille, että lehti muodostui ilmeeltään sekä kieli- että sosiaalipoliittisesti radikaaliksi. *Otavan* toimittajien kokemusmaailma oli erilainen kuin viipurilaisen saksankielisen kulttuuriperheen edustajan Julius Krohnin (Suonio), jonka kanssa *Otava* antautui pitkiin debatteihin tulevien valtiopäivien asialistasta. Krohn oli innokas suomenkielen edistäjä, mutta monikielisenä hänellä oli vaikeuksia ymmärtää radikaalifennomaanien ”viha-puheiden” ehdottomuutta. ”Miehen olisi kumminkin oltava musta-valkoinen, eikä monen kirjava”, vastattiin hänelle *Otavasta*.²⁰

Kieli oli niin tärkeä osa radikaalin herätyksen kokeneiden fennomaanien identiteettiä, että sen käyttöön liittyviin tavallisesti tahattomiin loukkauksiin vastattiin tunteella. Otavalaiset saivat asian kuin asian käännettyä kielikysymykseksi ja kävivät herkästi inttämään suomen kielen oikeasta käytöstä. ”Parasta kun ette ota *Otavasta* mitään ruotsintaaksenne, ennen kuin opitte paremmin Suomea”, ojennettiin *Wiborgia*. Osansa syytöksistä suomen kaltoin kohtelemisesta saivat ainakin oikeuslaitoksen virkamiehet, lennätinlaitos ja uusien markan setelien suunnittelijat.²¹ Eräässä lukijakirjeessä arvosteltiin jyrkästi kuopiolaista *Tapiota* ruotsinkielisten ilmoitusten ottamisesta lehteen,

jolloin *Otava* ymmärtäväisesti muistutti tämän olevan käytännön sanelema ratkaisu yhden sanomalehden kaupungeissa. *Otavan* ei tarvinnut tähän sortua, sillä paikallinen ruotsinkielinen lehti otti vieraskieliset ilmoitukset ”siipeensä”. *Wiborgin* lakattua 1861 *Otavassa* alettiin kuitenkin julkaista ilmoituksia neljällä kielellä. Tästä pääsivät vuorostaan vastustajat ilkkumaan.²²

Otavan kieliradikalismia leimasi kärsimättömyys. Reformit kuten virkakielen muutos oikeuksissa oli pantava toteen välittömästi sopivien ihmisten tai kielellisten välineiden puutteesta välittämättä.²³ Kärkevyys tarkoitti parhaimmillaan myös aloitekykyä, ja *Otava* saattoi ottaa kunnian keskustelun avaamisesta kieli-kysymyksen nostamisesta valtiopäiviä valmistelleen Tammikuun valiokunnan asialistalle. Läntisten fennomaanien äänenkannattaja *Suometar* tuli viikkoja myöhässä. Valiokunnassa kieliasian esitteli hiitolalainen talonpoika Heikki Jaatinen, joka kuului Viipurin Suomalaiseen Kirjallisuusseuraan. Valtiopäivien alla fennomaanien rintama repesi maltillisiin ”vanhoihin rehellisiin” sekä nopeampaa etenemistä ajaneisiin Yrjö Koskisen johtamiin jungfennomaaneihin. Luonnollisesti *Otavan* piiri asettui tukemaan jälkimmäistä suuntausta.²⁴

Otavassa kirjoittelussa radikaali kielipolitiikka alkoi saada ”toisen” ulossulkevia piirteitä eli selvät rajanvedot kieliryhmien välille nähtiin tavoiteltavana kehityksenä. Ruotsi oli työnnettävä ”luontaisille” elinseuduilleen rannikolle, jossa se sai elää rauhassa. *Otava* korosti, että suomalaisuuden tieltä aukais-tavana telkenä oli nimenomaan ruotsalaisuuden ”herrassäätyinen laatu”.²⁵ Helmikuussa 1862 julkaistussa artikkelissa ”Kansallisuudet ja Suomen yliopisto” *Otavan* kirjoittaja ihmettelee, kuinka ”meidän yliopiston nuorisolle yhä saarnataan sitä oppia että sivistys tasoittaa kaikki kansallisuuden eroitukset”. Kirjoittajan johtopäätös oli päinvastainen eli entistä selvemmat kansalliset ja kielelliset rajanvedot takasivat sivistyksen:

Oikea sivistys tarvitsee tarkoin rajatun muodon. Sivistyksen suurin työ onkin tämän muodon rajoitus. Mutta sen muoto itsessään ei ole muu kuin kansan yhteinen kieli, kansan yhteinen tapa, ajatuslaatu, mitkä kaikki yhteiseen vihdoin määräävät sen valtakunnallisen elämän.²⁶

Otavan ulkomaan uutisointi seurasi tiiviisti Garibaldin etenemistä Italiassa. Joulukuussa 1861 *Otava* huvitti lukijoitaan tiedolla, että ”Liikanen, syntyisin Kristiinan pitäjältä Savosta” oli liittynyt Garibaldin joukkoihin. Nuorukaisen innostuksen oli kuuleman mukaan synnyttänyt kansallissankareihin kuten Napoleoniin keskittynyt lukuhalu.²⁷ Tämänkaltaisilla kirjoituksilla *Otava* vihjaili jopa kansannousun mahdollisuudella. Suomen kielen aseman tunnustanut asetus ja vuonna 1863 alkaneet valtiopäivät olivat *Otavalle* voitto, josta se

saattoi omia osan kunniaa itselleen. Samalla kirjoittelun kärkevin terä taittui. Valtiopäivien alla *Otava* korosti näyttävästi lojaalisuuttaan fennomaanien vaatimuksille suopeutta osoittaneelle keisarille, joka syyskuussa 1863 pysähtyi Uuraassa matkallaan Helsinkiin.²⁸

Itsenäisen linjan korostaminen länsisuomalaisiin fennomaaneihin nähden heijastui muidenkin aiheiden kuin kielikysymyksen käsittelyssä. Snellmanin ansioita ylistettiin, mutta suomalaisuusliikkeen patriarkan näkemyksiä esimerkiksi sanomalehdistön roolista tai lahjoitusmaakysymyksestä uskallettiin arvostella: ”kuin työläs siis on ruveta väittämään perättömiksi päätöksiä, joiden alla seisoo sellainen nimimerkki kuin J.W.S.”²⁹ *Otavan* kritiikki kansakoul uudistuksen suunnitelmia kohtaan suututti lännen lehdistöä. Kansan suulla puhuneen *Otavan* mukaan koulunkäynti suunnitellussa laajuudessa oli epärealistista, sillä lapset ja nuoret ymmärrettiin maaseudulla työvoimana: ”Herra Cygnaeus on liian vähän antanut arvoa kansan tavoille.”³⁰ 1860-luvun alun rautatiekuumetta *Otava* viilensi huomauttamalla, että ilman institutionaalisia uudistuksia tekniikka oli hyödytöntä. Syrjäseutujen voittaminen edistykselle amerikkalaiseen lännenvallituksen tyylin rautateiden avulla jäi puolitiehen niin kauan kuin ”suojellus-asetukset, vaivaishoito säännöt, maakaupan rajoitus, aitausvelvollisuudet, ja monet muut asetukset, paitsi raskasta maan veroitusta” olivat voimassa.³¹

Otavan hyökkäilyn kohteina olivat Ruotsin vallan ajoilta olevat vanhentuneet institutionaaliset rakenteet, jotka näkyivät paikallisyhteisöjä rasittaneina kyyditysvelvollisuuksina, teiden ja siltojen ylläpidon velvollisuuksina, tuomarien monina veroina sekä papiston palkkauksena ja pappiloiden kunnostusvelvollisuutena. Viipurin läänissä lahjoitusmaakysymys oli oma lukunsa, vaikka se on Yrjö Kaukiaisien mukaan leimannut läänin olojen jälkikuvaa jopa kohtuuttomasti.³² Papiston ja sen ”pohjattoman säkin” arvostelu oli aikansa populismia. Virsikirjapräntistä huolimatta *Otava* oli sekulaari sanomalehti, kuten *Otavan* kirjoitusta vastaan protestoinut ikääntyvä pyhtääläinen rovasti A. F. Cremer sai tuta toimituksen ivallisesta vastineesta. Raamatunkohdilla perusteltua argumentointia ei *Otavan* sivuille kaivattu, vaikka ”näkeehän sen tyhmäkin, että se (Cremerin kirjoitus) on aiottu loistamaan kolmatta kymmentä tuhatta vuotta”.³³

Virkamiehille heidän toimiensa nostaminen julkiseen läpivalaisuun oli uutta ja kiusallista. Sensori nousi takajaloilleen virka-alkuisten sanojen kohdalla. ”Se on vissi laji kirjoituksia, joita on mahdoton saada Viipurissa läpi”, joutui Pietari Hannikainen toteamaan.³⁴ Lehden latominen uudelleen sensuroitujen juttujen vuoksi tuli kaiken lisäksi kalliiksi. Kuvaava poikkeaville julkisuus-käsitykselle oli rahdinajajan kertomuksen perusteella noussut jupakka ruumiinkuljetuksista Lappeenrannan kehruhuoneelta Helsinkiin. *Otava* joutui

myöntämään, että varsinaisia laittomuuksia ei ollut tapahtunut. Lehti moitti silti viranomaisia salailusta, sillä virkamiesten olisi pitänyt hyvissä ajoin ymmärtää selvittää julkisuudessa laajalti hämmennystä aiheuttanut ruumiiden kuljettaminen muun rahdin tapaan.³⁵

Virkamiesten kunniaa ja lehdistön vastuuta mitattiin vuonna 1862 oikeudessa asti, kun Pietari Hannikainen ei arvostelussaan malttanut pitäytyä tavaramerkikseen muodostuneissa vertauskuvalisissa tarinoissa. Läänin nimismiesten nostama kanne toi Hannikaiselle sakot, ja hovioikeus vahvisti tuomion. Periaatteellisesti merkittävä päätös oli päätoimittajan eli A. G. Coranderin vapauttaminen, vaikka myös hänelle vaadittiin rangaistusta. Hannikainen kuittasi sakkonsa 55 lukijan allekirjoittaman kansalaislahjan turvin ja esiintyi kiistan moraalisenä voittajana.³⁶ *Otava* saattoi nyt ilmoittaa, että ”lähettäjä vastatkoon itse kirjoituksensa totuuden, jos niin tarvittaisiin”.³⁷

OTAVAN PERINTÖ

Yksi 1800-luvun puolivälin fennomaanien haasteista oli, että sanomalehtien palstoilla käydyssä kamppailussa kansalaisjulkisuudesta valtaväestön kieli oli edelleen alakynnessä. Pääasiallisen lukijakunnan eli sivistyneistön ruotsinkielisten linnakkeiden vyöryttäminen tuntui kärsimättömistä otavalaisista toivottoman hitaalta. Viipurissa vaikeuksiin antoi kirpeän sivumaun kokemus siitä, että suomenkielisten sanomalehtien tilaajamäärät jäivät alhaisiksi läänin pääkaupungin näennäisen suvaitsevasta monikielisestä ilmapiiristä huolimatta. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran puuhamiesten johtopäätös tilanteesta oli se, että suomenkielisen yleisön pohjaa oli lavennettava vaikka taloudellisten intressien kustannuksella. *Otavan* tilaushinta asetettiin mahdollisimman alhaiseksi ja lehteä julkaistiin ”voittoa tavoittelematta, vahinkoa vältellen”. *Otavan* pelastivat välittömältä haverilta VSKS:n jäsenmaksuvarojen käyttö ja muutamat anteliaat mesenaatit.³⁸ *Otavan* heikko kannattavuus oli arka paikka, jota vastustajat tiesivät ivata.³⁹

Marraskuussa 1863 kävi selväksi, että *Otavan* tähti oli sammumassa. Kirjallisuusseuran kokouksessa *Otavan* lakkauttamisesta päätettiin äänin 9–5, vaikka toimitus yritti todistella kannattavuuden parantuneen ja H. K. Corander tarjoutui henkilökohtaisesti ottamaan lehden jatkon huolekseen. Syntipukiksi henkilöityi kirjanpainonomistaja Zilliacus, joka korotti maksujaan ja jonka katsottiin tällä tavalla tasoittaneen tietä uudelle ruotsinkieliselle lehdelle. Yhteistyö oli alkanut kankeasti, mutta kieliriidan kärjistämänä se päättyi välirikoon. ”Julkisuuden lapsukaiseksi” solvattuna Zilliacus vastasi joulukuussa 1863, ettei hän *Otavan* toimittajien kanssa käy enää keskustelua ”suulla eikä kynällä”.⁴⁰

Näkymä Tervaniemenrannasta kaupungin suuntaan 1860-luvulla. Etualalla siipiratasalus. Valokuvan pohjalta tehty piirros ilmestyi *Ny Illustrerad Tidning* -lehdessä vuonna 1867.

Loppuvuoden 1863 kirjoituksissa *Otavan* toimitus purki mielipahaansa lakkauttamisesta, mutta kaikesta päätellen se yritti syvällisemminkin ymmärtää haaksirikon syitä. Lehden kiinnostavuus ja toimittajien taidot olivat kohdallaan, mistä osoituksena *Otavan* mukaan oli toimittajan (Hannikaisen) houkutteleva ”tuhansien ruplien” palkkiolupauksilla Helsinkiin. Ruotsalaisuuden vastarinnan voimakkuuteen ei käynyt vetoaminen, sillä *Otava* oli pärjännyt tyydyttävästi kilpailussa *Wiborgin* kanssa sen jälkeen, kun sisarlehti oli Qvistin lopetettua toimittamisen menettänyt valtakunnallisen mielenkiintonsa. Perää oli varmasti sillä kitkerällä havainnolla, että lehdistön painopiste siirtyi valtiopäivien myötä pääkaupunkiin: ”uutisia Helsingistä tahtoo jokainen”.⁴¹ Otavalaiset toki ymmärsivät vuosien varrella suuttaneensa kirjoittelullaan ”kaikki” eli sen sivistyneistön ja virkamiesten väestöryhmän, joka edelleen pääosin muodosti sanomalehtien tilaajakunnan. Jouko Teperin mukaan lähteet eivät suoraan kerro liiallisen radikalismien vaikutuksesta *Otavan* lakkauttamiseen. Äänestyspäätös viittaa kuitenkin välillisesti siihen, että osa kirjallisuusseuralaisistakin halusi asettaa rajat Hannikaisen ja kumppanien radikalismille.⁴²

”Sanokaamme toki suoraan”, tiivistä *Otava*, ”vika on sivistyksen puutteessa”.⁴³ Ilmeisimmin *Otavan* kaikkein perimmäiseksi ongelmaksi nimeämä sivistyksen puute tarkoitti heikkoa koulutustasoa ja lukutaidon leviämättömyyttä, jolloin lukijapohja jäi määrällisesti ja sosiaalisesti ohueksi. Lehdistön lopulliselle läpimurrolle välttämättömien lukijamassojen synty sai odottaa vielä kansakoululaitoksen vaikutusta ja paria vuosikymmentä.⁴⁴

Pää oli kuitenkin avattu. *Otavankin* sivuilta tuttuja maaseutukirjeenvaihtajia tutkinut Laura Stark on pohtinut Habermasia kohtaan kohdistettua kritiikkiä, jonka mukaan porvarillisen julkisuuden ulkopuolelle jäi huomattava osa väestöstä kuten naiset ja yhteiskunnan sosiaalisesti alimmat kerrokset. Näin tietysti oli vielä 1860-luvun Suomessa, mutta kansainvälisesti verrattuna kansan äänen kuuluminen varhaisten suomenkielisten sanomalehtien sivuilla oli silti poikkeuksellisen laajaa.⁴⁵ Syyskuussa 1861 lähetetty lukijakirje sanomalehden sivistävästä vaikutuksesta edusti myös otavalaisten idealistista käsitystä ja sopi julkaistavaksi:⁴⁶

Siihen saan paljon esimerkkiä, että kuin on oikein luettu sanomalehtiä, niin on tultu tutuksi niiden kanssa, että on hyljätty turha kylän käynti, korttipelit ja muut ilkiät seurat, ainoastaan joskus käyty toisten sanoma-lukijoiden tykönä ajan huviksi ja niissä seuroissa haasteltu sanomalehtien sisältöä.⁴⁷

Kansalaisuus ei syntynyt yksipuolisessa ylhäältä alas suuntautuneessa vuorovaikutuksessa. Kaikki sivistyneistön jäsenet eivät edes olleet varauksettoman innostuneita esimerkiksi lukemis- ja kirjoittamisharrastuksen leviämiseen alempiin kansankerrokseen.⁴⁸ Sivistyneistön fennomaanit ”herättivät” kansaa, mutta herätys nousi myös alhaaltapäin. Sivistyksen vaatimus liittyy *Otavan* lyhyen historian toiseen tärkeään yhteiskuntatieteelliseen klassikkoon. Norbert Eliasin *Über den Prozess der Zivilisation* (1939) kuvaa yhteiskunnallisten suhteiden monimutkaistumista, joka vaati hienostuneempia käyttäytymismalleja ja jopa kokonaan erilaista persoonallisuutta kuin aiemmin.⁴⁹ Otavalaistenkin ajama sivistys oli osaltaan mukautumista muuttuvan yhteiskunnan vaatimukseen, jota haluttiin vauhdittaa purkamalla vanhoja institutionaalisia rakenteita.

Havainnollisimmin sivilisoitumisen idea näkyy tapojen raakuutta arvostelevissa kirjoituksissa. ”Viipurista”-palstalla syyskuussa 1862 kauhisteltiin eläinten huonoa kohtelua markkinoilla, kun ajomiehet ”mätiköivät” hevosiaan ja maalaiset raahasivat möliseviä vasikoita ketaroista Viipurin kaduilla. Menneisyyden raakuutta hätkähdyttävimmillään edusti sota-oikeudessa kuolemaantuomitun sotilaan kuljettaminen kärryissä läpi kaupungin lokakuussa 1863, jolloin ”käänsi silmänsä pois jokainen hellätuntoinen ja olisi toivonut

olevansa kaukana Viipurista”. Teloitusta kaupungin ulkopuolella oli seuraamassa ”väkeä kaikenlaista”, joista osa odotti tuomitun saavan viime hetkillä armahduksen ”kuten Adamsson”, 12 ihmistä vuonna 1849 tappanut murhamies. *Otavan* mukaan tilaisuudesta poistuneiden vakavuus oli oppitunti niille, jotka vielä ”mestausta tahtovat Suomessa uudestaan käytettäväksi”.⁵⁰

Otava onnistui lyhyenä elinaikanaan suututtamaan monet, mutta se ainakin onnistui tempaamaan monia julkisessa keskustelussa tärkeitä aloitteita. Suomen fennomaanilehdistö siirtyi 1860–1870-luvulla Yrjö Koskisen johdossa astetta poliittisempaan ja radikaalimpaan suuntaan eli tavallaan *Otavan* linjoille, mistä edellä mainittu Pietari Hannikaiseen Helsingin lehtisuunnitelmissa osoitettu mielenkiinto oli oireellista.⁵¹ Viipurissa *Otavan* piiri pääsi uudelleen sopuun kirjapainonomistaja N. A. Zilliacuksen kanssa, ja uusi *Otavaa* maltillisempi suomenkielinen *Ilmarinen* näki päivänvalon vuonna 1866. Taloudellisesti riittävän kantava pohja suomenkieliselle sanomalehdelle syntyi silti oikeastaan vasta siinä vaiheessa, kun lukutaito oli riittävästi levinnyt ja Viipurin lääni oli parantuneiden liikenneyhteyksien ansiosta nivoutunut maakunnalliseksi kokonaisuudeksi. Aikansa johtaviksi maakuntalehdiksi 1900-luvun alussa nousseita nuorsuomalaista *Viipurin Sanomia* ja sen seuraajaa *Karjalaa* voi pitää aatteellisessa radikaalisuudessaan *Otavan* ja viipurilaisen fennomanian perillisinä.⁵²

Viitteet

- 1 Habermas 2004 (1926).
- 2 Zilliacus & Knif 1985, 20–21; Tommila 1988, 178.
- 3 Yleisesti Viipurin varhaisesta sanomalehdistöstä: Tommila 1988, 160 – 161, 183 – 188; Stadius 2002; Matikainen 2014a. Yksityiskohtaisesti sanomalehdistä ja niiden kirjoittelusta osana VSKS:n toimintaa: Teperi 1965; Teperi 1967; Kyyrö 1966. Pietari Hannikaisesta ja Kanavasta: Kohtamäki 1959; Sulkunen 2004, 93.
- 4 Kyyrö 1966, 98–99; Teperi 1967, 129–131; C.-R. Gardberg 1973, 97–100, 271.
- 5 *Otava* 3.7.1860.
- 6 Tommila 1988, 208–214; Mervola 1995, 56–57, 77–88.
- 7 Teperi 1967, 138.
- 8 Tommila 1988, 234–235; Landgren 1988, 275–276.
- 9 *Otava* 28.7.1860; 29.9.1860; 13.10.1860; Kyyrö 1966, 101; Teperi 1967, 134–135.
- 10 *Otava* 8.9.1860.
- 11 *Otava* 1.9.1860.
- 12 Teperi 1967, 153. Aikakauden lehdistökeskustelusta: Landgrén 1995.
- 13 Keskustelua paloviinakysymyksestä: *Otava* 4.4.1862, 8.8.1863.
- 14 *Otava* 8.9.1860; Tommila 1988, 179–181.
- 15 *Otava* 6.10.1860.
- 16 Teperi 1967; Klinge 1975, 72–74; Liikanen 1995, 115; Sulkunen 2004, 86–96; Kaukiainen 2014c, 9; Koskivirta 2014b, 378–395.
- 17 Teperi 1967, 146–228; *Otavan* kieliradikalismista: myös Stadius 2002, 88–90.
- 18 *Otava* 29.12.1860; Kyyrö 1966, 100; Teperi 1967, 131–132.

- 19** Otavan toimittajien henkilötiedot: Kotivuori 2005 <<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli>>. Luettu 20.11.2015.
- 20** Otava 14.2.1862; Teperi 1967, 159–160.
- 21** Otava 14.7.1860 (*Wiborgin käännösvirheet*); 17.10.1862 (*Hannikaisen oikeudenkäynnin yhteydessä*); 24.10.1862 (*lennätinlaitos*); 19.6.1863 (*uudet setelit*)
- 22** Otava 9.3.1861; Teperi 1967, 265.
- 23** Otava 8.8.1860.
- 24** Teperi 1967, 153, 171–172, 187–189; Liikanen 1995, 132.
- 25** Otava 3.11.1860; Teperi 1967, 147.
- 26** Otava 7.2.1862.
- 27** Otava 21.12.1861.
- 28** Otava 17.7.1863; 14.8.1863; 18.9.1863; Teperi 1967, 256.
- 29** Otava 11.7.1862; 6.3.1863; Teperi 1967, 208–209.
- 30** Otava 23.2.1861.
- 31** Otava 3.1.1862.
- 32** Kaukiainen 2014c, 9–10.
- 33** Otava 21.2.1862.
- 34** Teperi 1967, 224–225.
- 35** Otava 20.3.1863.
- 36** Otava 27.6.1862; 17.10.1862; Teperi 1967, 214–217.
- 37** Otava 31.3.1863.
- 38** Otava 28.2.1862; Teperi 1967, 133–135.
- 39** Otava 10.11.1860; 2.11.1860.
- 40** Otava 13.11.1863; 27.11.1863; 4.12.1863; 11.12.1863; 29.12.1863; Kyyrö 1966, 102; Teperi 1967, 257–265.
- 41** Stadius 2002, 87.
- 42** Otava 13.11.1863; 27.11.1863; 4.12.1863; 11.12.1863; 29.12.1863; Teperi 1967, 258–260.
- 43** Otava 27.11.1863
- 44** Lukutaidon kehityksestä: Leino-Kaukiainen 2007, 420–438.
- 45** Stark 2013, 28–43. ”Kansan” kirjoittelusta Otavaan yksityiskohtaisemmin: Teperi 1967, 228–256. Kansan kirjallistumisesta 1800-luvulla: Lassila 2008; L. Laitinen & Mikkola 2013.
- 46** Otava 14.9.1861.
- 47** Ignatiuksen tavoitteiden toteutuminen: Koskivirta tässä kokoelmassa, 136, 140.
- 48** I. Mäkinen 2007, s. 402–419.
- 49** Elias 1994.
- 50** Otava 5.9.1862, 23.10.1863. Sarjamurhaaja Johan Adamssonista, hänen valeteloituksesta ja kuolemanrangaistuksesta käydystä keskustelusta: Keskisarja 2008.
- 51** Landgren 1988, 319.
- 52** Matikainen 2014a, 427–428.